

МЕЖИ ДОСТОВІРНОСТІ: ЗНАЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ РЕСПОНДЕНТА ПРИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

У статті розглядаються особливості репрезентації респондентами похилого віку радянського та сучасного життя. Проаналізовано специфіку еживання традиційної радянської термінології, ставлення до найбільш знакових подій минулого, їх оцінка та осмислення. Зроблена спроба дослідити, які з проблем сучасної України є актуальними для людей похилого віку.

In the article the features of perception are examined by people declining years sovetskoy and modern life. The specific of the use of traditional soviet terminology is analysed, attitude toward the most sign events of the pas, their estimation and comprehension. To do attempt to probe, what from the problems of modern Ukraine of remain actual for people declining years.

Усноісторичні наративи у сучасній українській історичній науці займають важливе місце в джерельній базі до вивчення етнографії, соціальної та побутової історії ХХ ст. З початком створення та актуалізації цього виду джерел ставлення до них було дещо романтичним, що і не дивно: радянські документальні джерела, за традиційним уявленням, були історично необ'єктивними, а інших не було.

На сьогоднішній день стало очевидним, що "усні джерела" потребують не менш критичного підходу, аніж будь-які інші. Усноісторичні джерела дають не лише і не стільки інформацію про минулі події, стільки про значення цих подій та явищ у житті респондента [23, с. 39], тобто вплив як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів на структуру усно історичного наративу є і залишатиметься дуже високим. Тому важливо відрізнити особливості перебігу події, про яку розповідається, на певній території, особливості положення респондента у той момент, специфіку його світосприйняття та психічного стану, і навіть ті умови, за яких відбувається власне аудіо запис як початковий етап формування наративу.

Історіографічний доробок проблеми інтерпретації до достовірності усно історичних джерел дуже вагомий. Досвід зарубіжних науковців знайшов вже достатнє висвітлення [13; 21], тому зосередимо увагу на баченні проблеми вітчизняними науковцями. Київська дослідниця Смольницька М., у контексті вивчення жіночого повсякдення, зазначала, що усні свідчення можуть претендувати на достовірність лише у тому випадку, коли вони знайдуть підтвердження також в інших типах джерел [26, с. 73]. Нагайко Т., розкриваючи проблеми використання усних джерел, обґрунтовано доводить, що максимально об'єктивне враження від усноісторичного наративу можна створити лише людиною, яка безпосередньо проводила опитування [19, с. 420]. Кісь О. досліджуючи теоретичні проблеми автобіографічного інтерв'ю відзначала, що воно по суті не може бути об'єктивним, оскільки респондент ретранслює власне бачення події [13, с. 432].

Таким чином, дослідницьке завдання полягає у висвітленні особливостей репрезентації історичного минулого у ході формування усноісторичного наративу в залежності від особливостей світосприйняття респондента. З метою ілюстрації наведених суджень було наведено конкретні приклади з усноісторичних наративів з довільною вибіркою. Джерельною базою дослідження є матеріали, зібрані упродовж 2000–2011 рр. Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького (ЗНТН) на території переважно сільських місцевостей Південної України у ході археографічних експедицій. Опитування здійснювалося методом "суцільного потоку" та комбінованим методом [3, с. 35–36].

Перша за все, слід зазначити, що при обмеженості свідчень окремі з них можуть створювати хибне враження про альтернативність розвитку події. Найчастіше такі свідчення стосуються суспільних подій. Наприклад, респондент Волошин І. Є. 1927 р.н., під час опитування неодноразово пригадував, що у приміському селищі

Балабине (Запорізький район Запорізька область) у 1933 р. був "страшний голод" [8, арк. 5]. У той же час, абсолютна більшість старожилів цього селища зазначали, що тут голоду як такого не було, оскільки це було приміське селище [5, арк. 5; 6, арк. 1; 17, арк. 13; 24, арк. 2]. Мав місце лише дефіцит продуктів – такий же, як і в містах у цей час. Насправді, родина Волошина І. Є. у 1932 р. переїхала до с. Балабине із одного з сіл Вільнянського району Запорізької області, рятуючись від розкуркулення. У родині працював лише батько, тому терпіли нестатки. Спираючись на слова своєї бабусі, жителька с. Сурсько–Михайлівка Різник Н. Ф., 1928 р.н., стверджує, що голодомору не було і не могло бути, оскільки кожен мав присадибну ділянку: "[...] Що вони вигадали? [...]" [32, с. 257]. Хоча, слід зазначити, що і інші опитані мешканці цього села не роблять особливого наголосу на голодоморі. Показовим є приклад мешканця с. Волоське Волошина В. Т., 1927 р. н., який, будучи безпартійним, рік пропрацював головою сільради. Цей випадок є виключенням, який лише підтверджує загальну тенденцію: безпартійних у голови сільрад не висували. Волошин В. Т. незабаром був знятий з посади [7, арк. 21]. Ще один респондент з цього ж села, Кучеренко І. Г., 1919 р.н., який був депутатом районної ради і членом райвиконкому, згадував, як його дружина на початку 1950-х рр. похрестила дитину, причому якраз у той час, коли він їхав на засідання райвиконкому. Його колеги з цього ж села доповіли про цей факт голові райвиконкому швидше, ніж він туди доїхав. Однак, за словами Кучеренка І. Г., він навіть не отримав письмової догани [14, арк. 11–15]. Проте його односельця, що теж був членом парткому колгоспу, пригадував про цей випадок і зазначав, що саме за хрещення дитини Кучеренка І. Г. знали з посади і більше не обирали депутатом [15, арк. 7]. Як ми знаємо, хоча у радянський період дітей все-таки хрестили, у тому числі і комуністи, однак це приховувалося саме з метою уникнення покарання: партійної догани або виключення з партії.

Одним з перспективних, на нашу думку, напрямком у контексті усної історії є дослідження суспільних та політичних відносин на регіональному, локальному та мікрорівнях. Ставлення до радянської влади в структурі усного наративу як історичному джерелі досить суперечливе. Спогади про владу фактично ніколи не виникають спонтанно. У той же час, спогади людей, які працювали в радянських органах влади чи партструктурах, відрізняються високою інформативністю та яскравістю щодо їх діяльності. Показовими є свідчення ще двох респондентів, Хвощана В. Г., 1928 р.н., [35, арк. 6–17] та Білича І. К., 1926 р.н. [2, арк. 10] (с. Чубарівка Пологівського району Запорізької області). Перший довгий час працював заступником голови сільради, був депутатом у 1960–1970-х рр., другий – був директором сільськогосподарського ПТУ, відповідно, був членом партії, знав механізми проведення сесій районних рад, виборів.

Щодо радянського виборчого процесу, то найбільш повну інформацію можуть дати особи, які самі обира-

лися до представницьких органів влади, або принаймні приймали участь у роботі виборчих комісій. Проте траплялися випадки, що жінки, які в минулому були депутатами, навіть не пригадували, коли і до якої саме Ради їх обирали [10, арк.6]. Жителька с. Чубарівка Кашириця З. А., 1924 р. н., двічі обиралася депутатом Верховної Ради УРСР, та неодноразово – депутатом Запорізької обласної Ради депутатів трудящих. Як стає зрозуміло з її розповіді, жінка дуже добре пам'ятає і механізми відбору кандидатів, і інструктування кандидатів в партструктурах. Однак, респондентка повідомляє цю інформацію дуже обережно і обмежено [12, арк. 10–13]. І вибори, і діяльність Рад у її інтерпретації – абсолютна формальність, okazamлювання, а депутатство – обтяжливе навантаження. Ще одна жителька цього села, Носко М. С., 1923 р. н., рядова доярка колгоспної ферми, працювала членом виборчих комісій при виборах до місцевих Рад [20, арк. 17]. Цей період вона згадує з великим задоволенням, оскільки пишалася, що була причетна до реалізації "народної демократії". Хоча, варто зазначити, вважає, що тоді працювати було легше, оскільки на один округ доводився один кандидат... Таким чином, бачимо, що дві жінки приблизно одного віку, у одному населеному пункті, але з різним громадським статусом абсолютно по-різному оцінюють виборчий процес у своєму життєвому досвіді. Домінуючим при оцінці виборів, на нашу думку, є не знання або незнання про неформальний бік виборчого процесу, а те, наскільки участь у виборах була важлива для самореалізації респонденток.

Досить часто, при відповіді на питання щодо ставлення до радянської влади" увага респондентів зосереджується на сучасній політичній ситуації. Звичайно, більш або менш розлоге порівняння історичних періодів обов'язково присутнє, однак, домінуючим є висловлення власних вражень від сучасного життя. У той же час, коли респондентка пропонує порівняти рівень життя в сучасній Україні, то через порівняння сучасності з минулим, виходять на розповіді на розповіді про радянський період: [...] "А в [19]33–ім году це спеціально зробили голодовку. Керівництво. Не знаєш хто? А спитай їх, чого. О. Спитай їх, от що зараз наш Янукович думає. Чи добро людям, чи ні? Хто його знає" [14, арк. 20]; [...] *От скажи, а до війни...*" – "Щас життя тяжкіше, ніж тоді було". [...] І ото як Кучма, чи не Кучма, ото перекладали той, і все порозбивали, повивозили все, все!" [25, арк. 30]; [...] Та що там начальство [допомагало]! Що там... Так як тепер он! Он вирішують?" [4, арк. 41]; "Люди страждали. А зараз, думаєш що? Не страждають ось люди?! [...]". [16, арк. 20]. При цьому варто зазначити, що рівень очікувань від сучасної української влади значно вищий, аніж свого часу від радянської влади.

Ще одним аспектом, який виражає явище "підміни понять", можна назвати не розуміння відмінностей рядовими селянами між місцевою, регіональною, загальнодержавною владою, між повноваженнями партійних та радянських структур. При вивченні проблеми ставлення до місцевої радянської влади ми стикнулися з тим, що у більшості респондентів слово "влада" викликає асоціації, в першу чергу, з загальнодержавним керівництвом. Щодо регіонального – райкомівсько-райвиконкомівського – та власне місцевого керівництва, то пригадати їх прізвища та якісь факти з діяльності можуть переважно ті, що самі працювали в органах влади. Показовим є те, що у спогадах про місцеву владу рядових колгоспників фігурують голова колгоспу, бригадири та партком як "комуністи" або "партійці" [34, арк. 30; 29, с. 16; 28, с. 162] – узагальнююче поняття (навіть для безпартійних): "От він комуніст – його бе-

руть десь на завод, якимось начальником." [4, арк. 31]. Таким чином, владу представляли виробничо-господарські органи та їх керівництво, а її носіями були абстрактні "комуністи". Терміни "комуністи" та "партійці" зазвичай має різне змістовне навантаження. Для того, щоб підкреслити позитивні риси певної керівної особи, респонденти часто підкреслювали, що він був "справжнім комуністом". Другий термін вживають частіше вживають люди, які були свідками колективізації та розкуркулення, причому з іронічним або і глузливим підтекстом. Досить часто респонденти похилого віку плутають або викривляють терміни і поняття, що, в свою чергу, викривляє зміст сказаного. Наприклад, той же самий Кучеренко І. Г. розповідав, що він їхав в "райісполком на пленум" [14, арк. 14], хоча райвиконкомі ніяких пленумів не проводили. Замість терміну "партком" зазвичай говорять "собрание" (збори), Терміни "райвиконком", "райком", "облвиконком", "обком" замінюються поняттям "поїхати / звернутися" в район" або "в область". Досить часто при цьому не зрозуміло, що саме мається на увазі: державні чи партійні органи влади.

І для радянського, і для партійного керівництва вживається спільний термін "руководітелі". Очевидно, це є проявом того, що рядові колгоспники не розрізняли нюансів розподілу влади. З часом відбувалася трансформація інтерпретації назви посади голови колгоспу чи радгоспу. Так, у перші повоєнні роки традиційною була українська назва "голова", але вже з 1960–х рр. вона трансформується у російський варіант "председатель": "[...] Голова казали, а тоді вже стали казати "председатель"... Зразку ж голова був, а тоді "председатель" [4, арк. 25]. Протягом всього періоду 1940–1980–х рр. у побутовому вживанні зберігся термін "активіст". Однак, він втратив своє початкове значення: активістами почали зазвичай називали людей, які були неформально наближені до колгоспного начальства: "[...] Ну, активісти теж, мабуть, такі були, передові, агітували вони [...]. Ну при мені, я не знаю активістів" [4, арк. 26].

Досить часто плутають діяльність М. Горбачова з діяльністю Б. Єльцина, а Л. Кравчук та Л. Кучма у спогадах загалом часто замішують один одного. "Це ж стара партноменклатура. Вона все розікрали! Це її роботи! Ці кравчуки, як кажуть, ці кучми. Це все, це все їхня робота!" [1, арк. 19] "Обратно! Кравчук усе... Чи хто там вивуватий із їх. Чи Кравчук, чи той, що в Москві, вже забулася, як його" [11, арк. 14]. Респондентка 1918 р. н., відповідаючи на питання, звідки вона дізналася про голодомор, говорить: "Ну це Ющенко зробив такий Голодомор. Це він добро зробив..." [32, с. 41].

Важливим фактором, який впливає і на репрезентацію історичного минулого, і на структуру усного наративу, є психологічна травма, отримана внаслідок суспільно-політичних катаклізмів, проблем в особистому житті. Ліднією з наймасштабніших та найвражаючих подій, що може привести до подібних розладів, є війна. Дуже часто такі спогади виникали спонтанно, без уточнюючих питань кореспондентів. Звичайно, найбільш негативним чином війна позначилася на жінках кінця 1910–х – поч. 1920–х р.н.. До найбільш травмуючих спогадів відносяться масові розстріли та показові страти, робота у госпіталях для осіб, що не мали медичної освіти, а також поховання загиблих після боїв. Останнє, як відомо, також лягало на плечі жінок. Наведемо приклад Головної Є. Ф., 1910 р.н. Після звільнення села їй та іншим жінкам бригадир колгоспу наказав розкопувати поховання німців, витрушувати їх з труп у ями, а труни робити на дошки. Жінка пригадувала цю подію з жахом: "[...] Шо ви, шуткуєте, подивитися на таке. Ви що хоч мені робіть, я не піду" [28, с. 79]. Страх перед тими по-

кійниками залишився у неї і досі. Нечет М. М., 1908 р. н., під час опитування сказала, що як лягає спати, бачить радянських солдатів, що були у селі під час наступу: "Оце як ляжу сама собі... як надумаю – вони наче мені прямо переді мною... ото ж так думаєш, до того, до воріт прийшли..." [33, с. 80]. Щоб образи солдатів більше не з'являлися, жінка роздавала сусідам поминальні страви за їх душі.

Показовим є приклад респондентки. Триодіал Т. Я., 1943 р. н. В 16 років вона вийшла заміж, навіть не закінчивши школу. Своє життя жінка чітко розділяє на дві частини: нещасливе і бідне у батьківській родині та благополучне, забезпечене разом з чоловіком. Як можна зробити висновок зі структури наративу, жінка отримала дві психологічні травми. Перша була пов'язана з байдужістю батьків до життя дітей, Друга – зі зрадами та схильністю до пияцтва чоловіка, хоча сім'я і жила у добробуті [27, арк. 21–30]. Таким чином, жінка намагалася узгодити негативний сценарій батьківської родини з кращим сценарієм власної сім'ї, який вона, намагається представити як абсолютно позитивний. Весь свій життєвий досвід респондентка обертає виключно навколо свого сімейного життя.

На формування морально-ціннісних орієнтирів впливають, в першу чергу, батьківська родина та оточення. Багато респондентів 1920–початку 1930-х рр. народження вступали у шлюб "на віру" – тобто жили без реєстрації, народжуючи, таким чином, фактично позашлюбних дітей. Повторні шлюби, особливо у перші повоєнні роки, майже виключно були незареєстрованими. Поширеним явищем були і аборти: інколи жінки йшли на фантастичні експерименти зі своїм здоров'ям [9, арк. 20]. У той же час, респонденти масово осуджують сучасні цивільні шлюби, називаючи їх розпустою [18, с. 214]. У оцінках респондентів явище народження позашлюбних дітей було неоднозначним. Наприклад, Кашириця З. А. розповідала, що до дівчини, яка народила дитину поза шлюбом, взагалі "...як людини не ставилися. Вона вже була не людина" [12, арк. 12]. Однак мешканка хутора Золята Поляна (Чубарівська сільрада) Перебийнос Н. Н., 1930 р. н., говорила, що такі факти не розглядалися як аморальні, і особливого осуду не викликали: "[...] а що там. Як вона через рік заміж вийде, і ще купу понароджує" [22, арк. 12]. Тобто жінки, що виростили у однаковому середовищі, фактично однолітки, оцінюють це явище діаметрально протилежно. Зазвичай, респонденти намагаються дистанціюватися від подібних фактів, представляючи їх як надбання вже сучасного покоління. Проте інколи, у ході тривалої бесіди, респонденти визнають, що такі факти були і раніше: "Було й таке й раніше. А щас – откуда ж воно береться? [...] Так воно з поколю-віку ведеться" [4, арк. 49].

При інтерпретації цього виду джерел слід пам'ятати, що усноісторичний метод дослідження "не може самостійно сформулювати всі питання, не кажучи вже про відповіді" [23, с. 33]. Отримані результати, як і результати будь-якого дослідження, ґрунтованого на усноісторичних джерелах, зібраних на обмеженій території, не можна сприймати як універсальні. Аналіз усних наративів демонструє, що у людей однієї вікової групи, соціально стану, які проживали в межах одного мікросуспільства, в залежності від індивідуального життєвого досвіду та психологічних особливостей можуть формуватися діаметрально протилежні погляди на явища та події, свідками якими вони були. У той же час, усноісторичні джерела виявляють загальні тенденції цих явищ. Наприклад, попри всі негаразди, які люди пережили у радянські часи, незалежно від матеріально достатку родини чи навіть пережитих репресій, і не залежно від

того, як оцінюється сучасна ситуація в Україні, ставлення до радянської влади залишається позитивним. Більш того, можемо говорити, що побутові та матеріальні труднощі не асоціювалися з існуючим ладом в цілому.

При аналізі усноісторичних наративів важливо враховувати наявність в житті респондента факторів, які могли задати психологічної травми. Далеко не всі жінки, які пережили війну, чи мали труднощі в сімейному житті, демонструють наявність психотравми. Окремі респондентки абсолютно спокійно розповідали, як ледве не загинули від рук німецьких солдатів [28, с. 24; 29, с. 260; 30, с. 78], або про те, як вони розтягали покійників після бою і використовували ці речі [31, с. 36]. Інколи події, які були тривіальними для воєнного часу, можуть сприйматися як вражаючі, виключно жахливі. Таким чином, будь-яка подія, описана респондентом, повинна співставлятися з розповідями людей, що теж були її очевидцями на даній території у той же самий час. Особливо обережно слід ставитися до аналізу так званих "унікальних" усноісторичних наративів, тобто джерел з високим інформаційним потенціалом, записаних від осіб з особливим соціальним або професійним статусом, оскільки вони ретранслюють виключно власний досвід, якого не могли мати більшість респондентів. Що стосується морально-ціннісних орієнтирів, то інтерпретація ціннісних категорій може бути абсолютно довільною, змінючись навіть у ході інтерв'ю. Очевидно, що радянське суспільство видається респондентам більш "моральним" з точки зору їх сьогодишнього життєвого досвіду та під впливом сучасних реалій. У той же час, аналіз наративів демонструє, що у минулому респонденти насправді оцінювали ці події по-іншому.

Попри все, можемо говорити, що усноісторичні джерела є достовірними настільки, наскільки може бути достовірним будь-яке наративне джерело. Підвищенню інформаційного потенціалу сприятиме розширення даної джерельної бази, вдосконалення методів опитування та створення транскриптів. Актуалізація усноісторичних джерел. Окрім вивчення історії повсякдення, історії окремих етнічних меншин, суспільних чи виробничих груп, окремих подій, дозволяє також відслідкувати, під впливом яких чинників міг формуватися світогляд радянської людини, як він змінювався з роками, і у що він трансформовався на сьогодишній день. Одним з перспективних напрямків використання усних наративів можуть стати саме вивчення варіативності духовних та моральних цінностей радянської людини, вплив досвіду попередніх двох-трьох поколінь на формування світобачення сучасної людини.

1. Білан. А. М., 1925 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 214, арк. 1-40. 2. Білич І. К., 1924 р. н. – Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського), ф. 8, п. 12, спр. 12, арк. 1-50. 3. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування. // Усна історія: теорія та практика. – Запоріжжя, 2008. 4. Бублик Н. І., 1928 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 219, арк. 1-7. 5. Василюк К. І., 1925 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 190, арк. 1-34. 6. Білецький П. О., 1920 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 187, арк. 1-30. 7. Волошин В. Т., 1925 р. н., Волошина Г. О., 1927 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 10, арк. 1-80. 8. Волошин І. С., 1927 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 192, арк. 1-70. 9. Губрієнко О. П., 1916 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 13, спр. 13, арк. 1-32. 10. Гудина Г. І., 1929 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 13, спр. 14, арк. 1-15. 11. Гуляєва Л. М., 1918 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 14, спр. 225, арк. 1-60. 12. Кашириця З. А., 1923 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 12, спр. 20, арк. 1-43. 13. Кісь О. Усна історія: теоретичні засади та методика автобіографічного інтерв'ю / Наукові записки з української історії. 36. наукових статей. Випуск 19. – Тернопіль, 2007. 14. Кучеренко І. Г., 1919 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 21, арк. 1-54. 15. Лепша І. А., 1925 р. н. – РВ ЗВІУАД ім. М.С. Грушевського, ф. 8, оп. 16, спр. 23,